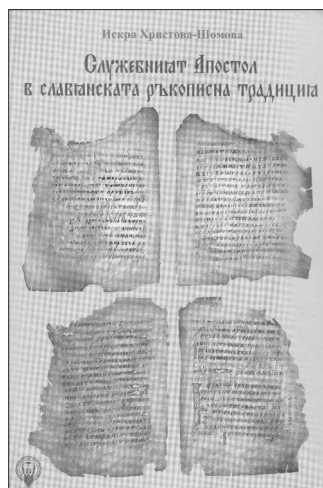

ХРИСТИЯНСКИТЕ ПРАЗНИЦИ НА БЪЛГАРИТЕ СПОРЕД СРЕДНОВЕКОВНИ РЪКОПИСИ

Искра Христова-Шомова. *Службеният апостол в славянската ръкописна традиция*. Т. 2. *Изследване на синаксарите (Християнските празници в славянските апостоли)*. София, 2012, 1133 стр.

Книгата „Изследване на синаксарите“ е втори дял от цялостното проучване на средновековните славянски книги, наричани „апостоли“ – те съдържат Деяния апостолски и Послания апостолски от Новия завет. Тези текстове в старобългарския им превод от гръцки са детайлно проучени от Искра Христова-Шомова в първия том на „Службения апостол в славянската ръкописна традиция“ (София, 2004). В него тя анализира похватите на ранните преводачи, най-вероятно Кирил и Методий, както и промените, внасяни от техните последователи

в Преслав, и по-късните редакции, най-вече Атонската редакция от края на XIII–XIV в. до първите печатни библии на източните славяни. Първият том респектира с мащабите на обхванатия материал, с прецизния анализ и с верифицирането на изводите чрез непредубеден подход към средновековните извори. Това са качества, които отличават и втория том.

Средновековните гръцки и славянски ръкописи, съдържащи текстове от Новия завет, често имат и календарна част, в която са систематизирани по месеци християнските празници, бележещи важни събития от историята на християнската църква, от живота на Исус и Богородица и дните на смъртта на светците (рядко и на раждането им или на други важни моменти от живота им). Освен че отбелязва названието на празника (или името на светеца с неговите определения като мъченик, великомъченик, преподобен и пр.) и датата му, този дял от ръкописите съдържа и други сведения: указания за апостолското четиво на даден празник, за прокимен, тропар, антифон, кондак, които се пеят на този ден, и други сведения. И. Христова-Шомова е съсредоточила вниманието си върху календарните указания и тропарите (църковни песни в чест на празник). Предимство на нейното изследване е, че тя не извлича частична, подобрена от нея, информация – да речем само списък на включените в календара светци (на съответните дати), което би позволило да се правят конструкти, отдалечаващи се от изворите, а се придържа

много близо до своите средновековни източници, като проследява разликите във формулировките на указанията, названията на празниците, формите на имената на светците, както и разликите в езика и текстовите версии на тропарите. Това неминуемо води до сравнения с други типове църковни книги, в които има календарни указания и тропари (вж. тук по-долу).

Преди обаче да започне своя многостранен анализ, авторката уточнява своята терминология. С думата „синаксар“ обичайно и най-общо се означават сводове от указания за църковните празници. Макар че е термин, лексемата не е еднозначна нито в средновековните гръцки и славянски ръкописи, нито в съвременната наука (не само българската) – различни учени влагат различни нюанси при употребата ѝ. Например някои правят разлика между „синаксар“ като сводка от указания за подвижните църковни празници (те зависят от датата на Великден и всяка година се падат в един и същ ден от седмицата, но на различна дата) и „менологий“/ „месецослов“ като сводка от указания за неподвижните празници (всяка година се честват на една и съща дата, но в различен ден от седмицата). Други използват термина „синаксар“ за название на книга с кратки четива/ жития за светците или за празници, подредени по църковния календар. Затова И. Христова-Шомова дискутира всички значения, с които може да се срещне „синаксар“ в науката, и с основание прецизира терминологията си, като говори за „минеен синаксар“ (месецослов) с указания за празниците по месеци (неподвижни празници) и „триоден синаксар“ с указания за празниците по подвижния календар (стр. 41–43).

Основно достойнство на тази книга е обективният подход към един значителен по брой корпус от извори, сведения за които са точно цитирани. Така е дадена възможност на други изследователи да проверят изводите на авторката, а също и да използват тези сведения за нови изследвания, с нови гледни точки, подходи, методи. Още в началото на книгата са предста-

вени изворите: приведена е подробна информация за датировката, обема, произхода, езика, текстовата версия на апостолските четива, които съдържат. Същевременно синтезирано е очертана и историята на типовете богослужбни книги на византийската църква и на формиране на празничния ѝ календар. Така читателят лесно ситуира сведенията на отделните извори („свидетели“) в общата картина на празничната традиция на християнската църква и се запознава с методите, по които тя е проучвана досега. Авторката изяснява ролята на апостола като богослужбна книга и на неговия синаксар за кодифицирането и спазването на църковните празници във Византия и средновековна България.

И. Христова-Шомова разглежда обстойно и систематизира сведенията от 33 средновековни ръкописа, преписи на книгата Апостол, датиращи от XI–XVI в. Повечето са български, включително най-ранния запазен апостолски паметник, старобългарския Енински апостол от X–XI в., намерен през 1964 г. в с. Енина и пазен в Националната библиотека в София под № 1144. Той е представител на първоначалния Кирило-Методиев превод на тази книга, но има и следи от по-късно редактиране. Тъй като той е частично запазен, информацията за ранния превод на апостола и ранното му редактиране в България се носи от включените в проучването среднобългарски апостоли – Слещенски, Охридски, Струмишки, Карпински и др. Авторката разглежда също сръбски и руски ръкописи, които пазят следи както от ранния превод и редакции, така и от по-късни. Тъй като целта ѝ е била да подбере източници, които представят цялата картина на формиране и редактиране на църковния календар между X и XVI в., тя включва и източнославянски ранни печатни книги, които свидетелстват за връзките между ръкописната и печатната славянска книга в Средновековието и за връзките между балканската и източнославянската книжовна продукция и църковни практики. За стремеж към обективно очертаване на картината на християнския

календар сред православните славяни свидетелства решението на И. Христова-Шомова да не ограничава изследването си до апостолските ръкописи. За да оцени информацията за календара и тропарите в тях, тя съпоставя с 3 среднобългарски минея, със среднобългарския Лесновски пролог от 1330 г. (с кратки жития на светци/ синаксарни четива), с 2 псалтира с последования и с ръкописи на устава, преведени сред славяните: Студийско-Алексеевски и Йерусалимски. Това дава възможност на изследователката да разгледа промените в синаксарите към апостолските книги на фона на промените в църковния устав и в други богослужбени книги (с песни и разкази за християнските празници).

Добре известно е, че средновековната българска книжнина и изобщо средновековните славянски култури, използващи Кирило-Методиевия книжовен език, се развиват в орбитата на византийската книжовност и църква. Първите текстове на третия християнски книжовен език на Европа през Средновековието (старобългарския) са преводи от гръцки. По модела на византийските църковни книги се формират и българските в края на IX и през X в. Синаксарите в средновековните български ръкописи са създадени и обновявани по модела на гръцките календари – установени в типични и апостоли. Затова И. Христова-Шомова идентифицира спецификите в средновековните български календари чрез прецизно, методологически оправдано и обективно направено сравнение с византийската традиция – тя работи предимно с достъпните ѝ издания, но също и с гръцки ръкописи. Така сред гръцките източници са ръкописи с устава на Великата църква, Евергетидският устав, Йерусалимският устав, Менологият на Василий II, Константинополският синаксар, гръцки апостол.

Прецизният подбор на голям брой извори от различен тип (общо 48 основни източника) е едно от съществените предимства на изследването. Друго негово предимство е търпеливото извличане на данните и точно-

то цитиране според оригиналния им правопис и подредба – за всеки ден от календара са дадени формулировките на календарните указания в средновековни славянски и гръцки извори. Трето достойнство на тази книга е, че ясно са изложени данните („условията на задачите“), след което са показани стъпките за решаването на задачите, а накрая точно са формулирани изводите, направени на базата на този материал. Четвърто ценно качество на книгата е, че макар самата тематика да предполага схематизирано и тясно специализирано изложение, изпълнено с църковни, текстологични и лингвистични термини, се е получила всъщност книга за историята на християнската църква, видяна чрез съдбите на конкретни хора и чрез отношението на техните следовници и почитатели към тях.

Как е организиран в книгата този огромен материал? За всеки ден от месеца са цитирани календарните бележки от избраните славянски източници. След това авторката дава основни сведения за светците и празниците, включени в тези бележки – по този начин тя разкрива пред читателя какво християнската църква смята за достойно за почит и подражание, а също и какъв е пътят на утвърждаване на вярата. Тук изследователката анализира особеностите на отделните славянски паметници в съпоставка с византийската традиция, откроява редките паметни и отбелязва вариантите в датите за почит на определени светци. Тя обсъжда и названията на празниците на фона на византийската традиция и обяснява причините за варирането на тези названия в славянските източници. След това авторката дискутира тропарите (църковните песни, посветени на определени празници и светци), които са включени в средновековните славянски синаксари. Отново и по отношение на тези текстове прави съпоставки с гръцките първообрази и анализира преводаческите техники – в сравнение с преводите на други важни за богослужението текстове, например библейските четива. Многоаспектността

на този тип наблюдения е резултат от отличния професионален опит на И. Христова-Шомова, натрупан при дългогодишните ѝ научни занимания със средновековните български преводи от гръцки.

След детайлния анализ на корпуса от първични извори авторката обобщава своите изводи за промените в репертоара на църковния празничен календар сред православните славяни, както и за историята на църковната книга Апостол (стр. 931–1018). По отношение на характера на синаксарните указания тя откроява особеностите на всеки един паметник в изследвания корпус, като коментира наблюденията и на други автори – в подкрепа на своите изводи и като дискусия при изразени от други изследователи противоречиви мнения. Тази глава в книгата е огледална на началната глава – тя е събрала данни за историята на тези ръкописи, за техния правопис, за текстовата версия на преписаните в тях четива от Деяния апостолски и Послания апостолски. В заключителния дял на книгата авторката очертава мястото на тези паметници в общата картина по отношение на календарите им. И. Христова-Шомова отбелязва доколко в ръкописите има редки паметни и доколко в тях личи последователна или частична редакция на първоначалния репертоар. По този начин тя предлага групиране на ръкописите по фамилии, изяснява връзките между тях, търси причините за отликите. Така изследователката не само характеризира конкретните ръкописи, но дава своя прочит на историята на календара и неговите редакции в българска среда и по-общо сред православните славяни. Отделно тя синтезира изводите си относно репертоара от паметни, известни в средновековните славянски среди, като обособява в тях: а) цариградските паметни (свързани с историята на Цариград), някои от които са типични само за Устава на Великата църква и цариградските синаксари (отпаднали в по-късната църковна практика); б) студийските паметни (от Студийския устав); в) Евергетидските (от устава на мана-

стира „Св. Богородица Евергетидка“ в Цариград); г) паметни, които стават широко разпространени поради авторитета на Йерусалимския устав на Балканите; д) съкратен репертоар на паметни според Йерусалимския устав. Отделно авторката дава своето мнение по спорните въпроси за т. нар. „западни паметни“ и за пътищата, по които са влезли в славянските синаксари, както и за славянските култове.

В следващите части на дела „Изводи“ И. Христова-Шомова разисква кратките агиографски текстове в апостолските ръкописи – според нея календарите на средновековните славянски апостоли са попълвани с такива кратки повествования два пъти. Най-напред това е станало, когато за първи път Апостолът е преведен от гръцки от Солунските братя, като е използван според нея за модел гръцки апостол, включващ такива текстове според Устава на Великата църква (Цариград). Такива пасажки изследователката открива и в други богослужбени книги – евангелия, минеи. Цялостният анализ на множество извори я води до важния извод относно един широко дискутиран въпрос – коя е първата преведена книга на старобългарски език. Нейният отговор е: „Най-вероятно първата богослужбена книга, подготвена от Светите братя, е била Апостол с Евангелие със синаксари за катедрално богослужение“ (стр. 995).

На стр. 998–1015 И. Христова-Шомова излага изводите си върху историята на превода на тропарите в синаксарите на апостолите и върху разпространението им в българска среда. Тя изказва предположения за ранния репертоар от тропари, анализира по-късното му редактиране, допълването с тропари, съкращаването на тропари в книжовната практика. Авторката откроява една последователно проведена редакция, която тя с основание свързва с Атонската редакция на богослужбните книги, извършена в края на XIII в. от кръга около българския монах „стареца Йоан“. Като представителен извор за тази редакция на тропарите тя сочи Апостол 88 от Националната библиотека

в София. Тук И. Христова-Шомова изказва още едно важно за историята на средновековните български книги и църковна практика предположение: „Вероятно редактирането на апостолския текст и на тропарите е ставало едновременно“ (стр. 1005). Това заключение е още едно доказателство за широтата на Атонската реформа, която се опитва да осъвремени всички богослужебни текстове. По-нататък в книгата И. Христова-Шомова обсъжда текстовите особености на тропарите, преводческите предпочитания на ранните книжовници и по-късните им събрата, както и разпространението на различните версии на тропарите в други богослужебни книги: устави, псалтири с последования, паримейници, минеи, пролози. Особено ценна е частта, в която тя обобщава своето виждане за начините, пътищата и евентуално центровете на обновяване на ранния превод и състав на синаксарите, като контекстуализира тези дейности на славянските книжовници спрямо византийската традиция. Тези изводи са представени нагледно в особено полезна схема на стр. 1018. Тази схема илюстрира предположенията на изследователката за редактирането на синаксарите, осъществявано не само в български средища, но и в Сърбия и в Русия според господстващия в съответния период и време устав на църквата.

Задълбоченият и многостранен анализ на синаксарите на средновековните кирилски ръкописи и стремежът да се предложат аргументирани обяснения на техните особености са съществен принос не само към историята на българската книжнина и църква, на българската култура и религиозност, но поставят за решаване въпроси от историята на византийските синаксари и на техните редакции и влияния в православния свят. И. Христова-Шомова откроява онези особености на славянските извори, които свидетелстват за вариране и промени в гръцката традиция, чакащи своето прецизно проучване.

В книгата „Изследване на синаксарите“ са разгледани множество

проблемни полета на научните дирения и са изказани различни хипотези. Трябва да отбележа специално, че достойнствата на това изследване не се изчерпват само с приноси към историята на църковните преводи и практики, на културата на почитането на сакралното в средновековна България и сред православните славяни изобщо. Както в първия том на изследването върху Служебния апостол, така и тук, във втория, И. Христова-Шомова включва глава, в която споделя какво чрез заниманията си със средновековните книги е научила самата тя за християнската менталност, светоглед, идеали, представи за сакралното – тази глава е сполучливо озаглавена „Дух и плът“ (стр. 1019–1028). Тя, както и останалите, е написана като обръщение, разговор с читателя, с когото авторката споделя своите находки, колебания, дирения, начини, по които е предпочела да разреши изследователските проблеми, с които се е сблъскала. Отличителна черта на рецензираната книга е нейният стил – ясен, точен, разкриващ отлично познаване на научната терминология и номенклатура, но и вълнуващ, диалогичен. Така книгата се превръща в един „приятелски настроен към читателя“ справочник, даващ разнообразна и добре структурирана информация. Същевременно тя подканя читателя да спори с авторката или да търси нови аргументи в подкрепа на изразените тези, да съпреживява радостта от откриването на ключовете за разбиране на посланията на многообразните средновековни синаксари.

Качествата си на справочник книгата затвърждава и чрез приложението си (стр. 1029–1115): списък на паметите (светци и събития) в избрания корпус от апостоли, подреден по азбучен ред – названията са на съвременен български език, като към всяка памет е посочена датата (стр. 1031–1052); таблица с редки паметни, в която се посочва дата, светец/ събитие на новобългарски, и паметници, в които са засвидетелствани (стр. 1053–1080); сводка с началата на тропарите, включени в корпуса от изследвани апосто-

ли, заедно с гръцки съответствия (стр. 1081–1090); списък на тропарите: по дати са дадени началата на тропарите и паметниците, в които са засвидетелствани (стр. 1091–1100); списък на началата на гръцките тропари по азбучен ред – общо 192 тропара.

Освен че резултатите от двадесетгодишния труд на И. Христова-Шомова са изложени в тази книга, част от нейните материали станаха основа на електронна енциклопедия

за светци. Поради отличното структуриране на изворовата информация от страна на авторката на интернет страницата www.eslavsanct.net бе улеснено разработването на програма, чрез която в този огромен масив от данни може да се търси автоматизирано по дата в календара, по име на светец или друг празник, по място и време на подвизаване на светеца.

МАРГАРЕТ ДИМИТРОВА